

Reconstruction of the Theory of the System of Human Needs from Mullā Ṣadrā's Perspective and Its Comparative Study with Maslow's Hierarchy of Needs

Mohammad Azadi ¹✉

1. Corresponding Author, Assistant Professor, Department of Islamic Studies, Faculty of Theology and Islamic Studies, Shiraz University, Shiraz, Iran. Email: mohammad.azadi@hafez.shirazu.ac.ir

Article Info

Article type:

Research Article

Received: 24 December 2025

Revised: 25 January 2026

Accepted: 27 April 2026

Available Online: 2 May 2026

Keywords:

Human being, Mullā Ṣadrā, Maslow, fundamental needs, prerequisites of perfection, human soul.

Abstract

The human being is a free agent endowed with the capacity to ascend to the highest levels of perfection. Thinkers in philosophical anthropology have advanced diverse views concerning the fundamental needs and prerequisites of the perfection of the human soul. The present study aims to articulate, from the perspectives of Mullā Ṣadrā and Maslow, the fundamental needs and prerequisites of the perfection of the human soul, and to compare the views of these two thinkers. The research method is analytical and comparative. According to the findings, in Maslow's view human needs are divided into two categories—deficiency needs, such as the need for food, and being needs, such as truth-seeking—and a kind of longitudinal hierarchy obtains among human needs. In Ṣadrā's thought, by contrast, in order to attain true perfection, the human being must, on the one hand, satisfy the needs of the lower levels of the vegetative and animal soul, and on the other hand, given the principality of the spiritual dimension, the most fundamental needs pertain to the spiritual dimension. In order to move along the most essential levels of transcendence, the human being must recognise the fundamental needs of the human soul and satisfy them. The prerequisites of human perfection at the level of the human soul are divided into six categories: (1) attainment of divine sciences; (2) performance of elevating deeds; (3) love and longing; (4) faith; (5) a guide for the journey; and (6) the assistance of God and the Active Intellect. Ṣadrā's emphasis on moderation among the various human faculties, the dominance of the human soul, the division of needs into those of the vegetative, animal, and human souls, and the preference for human and metaphysical needs are among the most distinctive features of Ṣadrā's thought, which set his thinking apart from that of Maslow.

Cite this article: Azadi, M. (2026). Reconstruction of the Theory of the System of Human Needs from Mullā Ṣadrā's Perspective and Its Comparative Study with Maslow's Hierarchy of Needs. *Islamic Philosophical Doctrines*, 21 (38), 7-42. <https://doi.org/10.30513/ipd.2026.7988.1700>

© The Author(s). Publisher: Razavi University of Islamic Sciences.

Extended Abstract

Introduction

Abraham Maslow's theory of needs is one of the influential theories in psychology and has also found application in fields such as management and education. However, this theory is based on specific anthropological foundations, and therefore, without examining its foundations, one cannot apply the model of human needs in Islamic systems. The problem of the present research is whether it is possible to reconstruct a system for recognising and regulating human needs from Mullā Ṣadrā's anthropological and psychological discussions, and what characteristics and differences this system has compared to Maslow's model. The importance of this issue lies in the fact that designing educational and managerial models appropriate to Islamic anthropology requires recognising human needs and their relationship with the human being's existential goal.

The aim of the research is to identify the components of the human needs system in Mullā Ṣadrā's thought, explain its characteristics, and compare it with Maslow's system of needs. The main question is: how can the human needs system be reconstructed based on Mullā Ṣadrā's anthropology, and what strengths and limitations does it have compared to Maslow's system? In previous research, topics such as the comparison of Maslow's self-actualised human with the human in Transcendent Theosophy, the factors of human perfection from the perspective of Transcendent Theosophy, the critique of the philosophical foundations of humanistic psychology, and the theory of spiritual needs in Islam have been examined; however, these studies have not directly addressed the reconstruction of a Ṣadrian system of needs and its comparison with Maslow's pyramid. The innovation of the present research lies in the coherent analysis of Mullā Ṣadrā's anthropological and psychological discussions, especially in *al-Asfār*, *al-Mabdā wa al-ma'ād*, and *Mafātīḥ al-ghayb*, in order to reconstruct the system of needs and examine its capacity for issues in psychology, management, and education.

The audience of the research includes researchers of Islamic philosophy, psychology, educational sciences, and management, as well as those interested in designing human models within an Islamic framework. The documentary method and the descriptive, analytical, and comparative approach are appropriate to the research goal, because they allow first the theoretical structure of Maslow and then the anthropological foundations of Mullā Ṣadrā to be analysed, and finally the two systems to be compared with regard to their theoretical context. The theoretical framework of the research is philosophical anthropology and the comparative approach, in which the concepts of both views are examined in relation to their general foundations.

Method

The research was conducted using a documentary method and employing description, analysis, comparison, and inference. The primary sources include Mullā Ṣadrā's works in the field of anthropology and psychology, especially *al-Asfār*, *al-Mabdā wa al-ma'ād*,

and Mafātīḥ al-ghayb, and works related to Maslow's theory of needs. First, fundamental needs, the hierarchy of needs, and the distinction between deficiency and being needs in Maslow's view were examined. Then, Mullā Ṣadrā's foundations regarding the soul, its levels, and the vegetative, animal, and human faculties were analysed. In the next stage, human needs were examined based on the levels of the soul and the prerequisites for perfection, and finally, the two views were compared. The criterion for comparison was not the superficial similarity of concepts; rather, the anthropological foundations, the human goal, the structure of needs, and the relationship between material and metaphysical needs in both views were considered.

Findings

In Maslow's theory, physiological needs, safety, love and belonging, esteem, and self-actualisation are among the main needs. Alongside this hierarchy, Maslow also proposes the need to know and understand, and aesthetic needs. Deficiency needs decrease when fulfilled, but growth needs and being values such as truth-seeking, aestheticism, and self-actualisation do not stop when satisfied. Moreover, Maslow's hierarchy is not absolute and completely fixed, and the emergence of higher needs is not necessarily dependent on the complete fulfilment of lower needs.

In Mullā Ṣadrā's thought, the human soul has a unified identity with multiple levels and encompasses the vegetative, animal, and human levels within itself. The substantial motion (al-ḥarakat al-jawharīyyah) of the soul explains the possibility of transition from material and vegetative life to animal life and then human life. In this structure, higher levels use lower faculties, and human perfection depends on the dominance of the human and rational level over the various faculties. Therefore, bodily and animal needs are not negated, but must be fulfilled in moderation and under the management of reason.

Based on the analysis of Mullā Ṣadrā's works, six matters are of fundamental importance in the path of human perfection: attainment of knowledge, especially divine knowledge; performance of righteous and elevating deeds; love and longing; faith; the existence of a guide and companion on the path; and the assistance of God and metaphysical factors such as the Active Intellect (al-'aql al-fa''āl). From this perspective, metaphysical needs are at the centre of human movement toward perfection and are not limited to a fixed amount. Therefore, the Ṣadrian system cannot be considered a linear hierarchy in which every lower need must be completely fulfilled for a higher need to emerge.

The comparison of the two views shows that Maslow has greater capacity in attending to the ordinary human being, individual and social differences, and the psychological applicability of the theory. In contrast, Mullā Ṣadrā offers a deeper framework in explaining the human existential goal, the levels of the soul, the role of reason, and the place of knowledge, action, faith, and metaphysical factors. At the same time, the Ṣadrian framework has less detail regarding social and cultural differences and the psychological and social needs of ordinary humans, and requires completion for empirical application in the human sciences.

Conclusion

The research shows that the system of needs reconstructable from Mullā Ṣadrā's thought is not equivalent to Maslow's pyramid, but is a multidimensional and goal-oriented model. In this model, material and animal needs are necessary for human life, but final authenticity belongs to needs related to the actualisation of the human soul and its perfection. The fulfilment of material needs must be done with moderation and under the dominance of reason, and spiritual needs such as knowledge and faith have no fixed ceiling. Therefore, the Ṣadrīan analysis is not compatible with a simple and linear conception of the hierarchy of needs.

Theoretically, this model can be a basis for rethinking theories of needs and for dialogue between Islamic anthropology and modern psychology. Practically, it can be used in designing educational and managerial systems; however, for this purpose, it must be completed with psychological findings and social and cultural studies. In conclusion, the research's answer to its main question is that, in Mullā Ṣadrā's view, the human being is a creature with various levels whose material, animal, and human needs are placed in a single structure, and the regulation of these needs must be directed toward the rational and divine perfection of the human being.

Author Contributions

Mohammad Āzādī alone has carried out the research design, collection and analysis of sources, reconstruction of the needs system, comparison of views, and writing of the article.

Data Availability Statement

The research is documentary, and its data have been provided from library sources and published works; no independent dataset has been produced for sharing. All sources are fully cited in the reference list.

Acknowledgements

The author expresses gratitude to the researchers and authors whose works provided the theoretical sources of this research.

Ethical Considerations

The intellectual rights of the authors of the works have been observed, and the sources have been introduced in accordance with the article's scientific citation style. No data fabrication, falsification, or plagiarism has occurred.

Funding

The research was conducted without receiving specific financial support from public, commercial, or non-profit funding bodies.

Conflict of Interest

The author declares that the article contains no conflict of interest.

Declaration of Generative AI and AI-Assisted Technologies in the Writing Process

No artificial intelligence tools were used in the preparation or writing of this article. The author takes full responsibility for all content, analyses, and conclusions presented herein.

بازسازی نظریه نظام نیازهای انسانی از منظر ملاصدرا و بررسی تطبیقی آن با نظام نیازهای مزلو

✉ محمد آزادی^۱

۱. نویسنده مسئول، استادیار بخش معارف اسلامی، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه شیراز، شیراز، ایران.
رایانامه: mohammad.azadi@hafez.shirazu.ac.ir

چکیده

انسان موجودی مختار است که توانایی تعالی به عالی‌ترین مراتب کمال را دارد. اندیشمندان انسان‌شناس در باب «نیازهای بنیادین و مقدمات کمال نفس انسانی» دیدگاه‌های گوناگون دارند. هدف این پژوهش آن است که از منظر ملاصدرا و مزلو، نیازهای بنیادین و مقدمات کمال نفس انسانی و مقدمات دستیابی به کمال بیان گردد و دیدگاه‌های این دو اندیشمند مقایسه شود. روش پژوهش، تحلیلی و تطبیقی است. بنابر یافته‌های پژوهش، طبق دیدگاه مزلو، نیازهای انسانی به دو دسته نیازهای کمبودی مانند نیاز به غذا، و وجودی مانند حقیقت‌جویی تقسیم می‌شود و نوعی ترتب طولی میان نیازهای انسان وجود دارد. طبق تفکر صدرایی، انسان برای دستیابی به کمال حقیقی خود، از یک سو باید نیازهای مراتب پایین‌تر نفس نباتی و حیوانی را تأمین کند، و از سوی دیگر، با توجه به اصالت بعد روحانی، اصلی‌ترین نیازهای بنیادین مربوط به بعد روحانی او هستند. انسان باید برای حرکت در اصلی‌ترین مراتب تعالی‌اش نیازهای بنیادین نفس انسانی خود را بشناسد و آن‌ها را تأمین کند. مقدمات کمال انسان در مرتبه نفس انسانی به شش دسته تقسیم می‌شوند: (۱) دستیابی به علوم الهی؛ (۲) انجام اعمال تعالی بخش؛ (۳) عشق و شوق؛ (۴) ایمان؛ (۵) راهنمای سفر؛ (۶) یاری خداوند و عقل فعال. تأکید صدرا بر اعتدال میان قوای گوناگون انسانی و مسلط ساختن نفس انسانی و تقسیم نیازها به نیازهای نفوس نباتی، حیوانی و انسانی و ترجیح نیازهای انسانی و فرامادی، از اصلی‌ترین شاخصه‌های تفکر صدرایی هستند که اندیشه او را از مزلو ممتاز می‌کنند.

اطلاعات مقاله

نوع مقاله: پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۱۰/۰۳

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۱۱/۰۵

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۲/۰۷

تاریخ انتشار برخط: ۱۴۰۵/۰۲/۱۲

کلیدواژه‌ها

انسان، ملاصدرا، مزلو، نیازهای بنیادین، مقدمات کمال، نفس انسانی.

استناد: آزادی، محمد. (۱۴۰۵). بازسازی نظریه نظام نیازهای انسانی از منظر ملاصدرا و بررسی تطبیقی آن با نظام نیازهای مزلو. آموزه‌های فلسفه اسلامی، ۲۱(۳۸)، ۷-۴۲. <https://doi.org/10.30513/ipd.2026.7988.1700>

© نویسندگان.

ناشر: دانشگاه علوم اسلامی رضوی.

مقدمه

مزلو به عنوان یکی از روان‌شناسان مکتب انسان‌گرا، در باب تعیین نیازهای بنیادین انسان و هرم نیازهای او برای رسیدن به خودشکوفایی، نظریات نوینی ارائه داده که در عرصه‌های مختلف روان‌شناختی، مدیریت و تربیت، مورد استقبال ویژه‌اندیشمندان و کارفرمایان قرار گرفته است. البته دیدگاه‌های ارائه شده به وسیله‌اندیشمندانی مانند مزلو بر مبانی انسان‌شناختی ویژه‌ای مبتنا دارد که با مبانی انسان‌شناختی اسلامی تفاوت دارند. با توجه به این‌که در نظام اسلامی نیز برای طراحی برنامه‌های گوناگون ناظر به مدیریت و تربیت منابع انسانی و حرکت به سمت ایجاد تمدن جامع اسلامی، باید نظام نیازهای انسان‌ها شناخته شود، ضروری است که برای کشف نیازهای انسانی از منظر اسلامی تلاش ویژه شود. در این عرصه، ملاصدرا به عنوان یکی از حکمای اسلامی، در کتاب‌های گوناگون تحلیل‌هایی تفصیلی درباره‌چیزی انسان و تبیین نیازهای بنیادین و مقدمات کمال او ارائه نموده است. از این رو، با خوانش دوباره‌اندیشه‌های این حکیم اسلامی می‌توان در جهت کشف و بازسازی نظام نیازهای انسان تلاش کرد. با توجه به این مقدمه، در پژوهش حاضر این پرسش مطرح می‌شود که کدام بخش از اندیشه‌های ملاصدرا می‌تواند در بازشناسی نظام نیازهای انسانی به کار گرفته شود، و با تحلیل دیدگاه‌های این حکیم اسلامی، نظام نیازهای انسانی دارای چه مؤلفه‌ها و ویژگی‌هایی است؟ به بیان دقیق‌تر، نظام نیازهای انسانی که بر مبنای اندیشه‌های انسان‌شناختی ملاصدرا بازسازی می‌شود، چه مؤلفه‌هایی خواهد داشت؟ در ادامه نیز با توجه به دقت، اهمیت و گستره تأثیرگذاری نظریه مزلو پیرامون نظام نیازهای انسانی در عرصه‌های گوناگون تربیتی، مدیریتی، روان‌شناختی و ... تلاش شده است تا نظام بازسازی شده مبتنی بر اندیشه‌های صدرای، با نظام نیازهای مزلو به صورت تطبیقی مقایسه گردد.

پیشینه پژوهش: برخی از آثاری که در باب نظام نیازهای مزلو، مبانی انسان‌شناختی ملاصدرا و مقایسه دیدگاه‌های اسلامی و به ویژه حکمت متعالیه با روان‌شناسی وجودی تألیف یافته‌اند به شرح زیر هستند:

۱. پایان‌نامه کارشناسی ارشد با عنوان «ملاحظات روان‌شناختی در خصوص مسئله نفس از دیدگاه ملاصدرا، آبراهام مزلو و کارل راجرز» از ندا امینی؛
۲. پایان‌نامه کارشناسی ارشد با عنوان «عوامل دستیابی به کمال انسان از دیدگاه حکمت متعالیه و مقایسه آن با دیدگاه‌های روان‌شناسان انسان‌گرا» از فاطمه احمدی گزازی؛

۳. پایان‌نامه کارشناسی ارشد با عنوان «نقادی مبانی فلسفی روان‌شناسی انسان‌گرا (با محوریت آثار کارل راجرز) بر اساس حکمت متعالیه» از فاطمه اسماعیلی؛
 ۴. رساله دکتری با عنوان «فرایند تکوّن و رشد «من» یا «شخصیت» در فلسفه وجودی ملاصدرا و روان‌شناسی وجودی» از رولو می؛^۱
 ۵. مقاله «بررسی تطبیقی انسان خودشکوفای مزلو با ویژگی‌های انسان در حکمت متعالیه ملاصدرا»، از فهیمه شریعتی، کبری افشار، در حکمت صدرایی، شماره ۱ (پیاپی ۷)، سال چهارم، پاییز و زمستان ۱۳۹۴ ش.
 ۶. مقاله «نظریه نیازهای معنوی از دیدگاه اسلام و تناظر آن با سلسله مراتب نیازهای مزلو»، از محمدصادق شجاعی، در مطالعات اسلام و روان‌شناسی، شماره ۱، ۱۳۸۶ ش.
- همان‌طور که در عنوان تحقیقات پیشین ملاحظه می‌شود، هیچ یک از این تحقیقات ناظر به مقایسه هرم نیازهای مزلو با نظام قابل استنباط از تفکر ملاصدرا نیست. به علاوه، آنچه در تحقیق کنونی گامی فراتر از تحقیقات پیشین شمرده می‌شود، بررسی جامع و دقیق مباحث مرتبط با انسان‌شناسی و علم النفس در آثار صدرا مانند جلد ۷ و ۸ اسفار، مبدأ و معاد و مفاتیح الغیب و قرار دادن آن‌ها ذیل ساختاری مقتبس از نظام مسائل و دغدغه‌های دانش‌های نوین علوم انسانی مانند روان‌شناسی، مدیریت و تعلیم و تربیت است. در این مقاله، به‌طور خاص، با تتبع آثار مکاتب مهم مبانی انسان‌شناختی مزلو و هرم نیازهای او بررسی شده است که کدام مبانی انسان‌شناختی حکمت متعالیه می‌توانند به تکمیل و بهبود مبانی انسان‌شناختی مزلو و هرم نیازهای او کمک کنند. همچنین به‌طور ویژه بررسی شده است که آیا با بهره‌گیری از مبانی انسان‌شناسی حکمت متعالیه می‌توان به برخی از مهم‌ترین مسائل و چالش‌های تفکر مزلو در باب هرم نیازهای انسان پاسخ داد یا خیر؟ نیز تلاش می‌شود تا برخی نقاط ضعف و کاستی‌های فلسفه صدرا در تأمین مبانی انسان‌شناختی لازم در باب هرم نیازهای انسانی و به تبع آن در علومی مانند تعلیم و تربیت و روان‌شناسی مشخص شود. روش تحقیق: در این مقاله به روش اسنادی و با شیوه‌های گزارشی و توصیفی و «تطبیق، تحلیل و استنباط تلاش شده است تا دیدگاه این دو اندیشمند پیرامون نیازهای بنیادین و مقدمات کمال انسانی، تبیین و تحلیل و در نهایت، مقایسه شود و نقاط قوت و ضعف هر دیدگاه معین گردد. برای دستیابی به این هدف، ابتدا دیدگاه‌های مزلو در باب نیازهای بنیادین انسان،

سلسله مراتب این نیازها و تفاوت نیازهای کمبودی و وجودی بیان می‌گردد و پس از آن، برخی مبانی نظری صدرالمآلهین در باب هستی انسان که دیدگاه او را از سایر اندیشمندان متمایز می‌سازد، بیان می‌شود. در ادامه، ابعاد گوناگون نفس انسانی و تناظر نیازهای انسان با ابعاد نفس او از منظر ملاصدرا تحلیل شده است و سپس مقدمات کمال حقیقی نفس انسانی بیان خواهد شد. در نهایت، با کمک روش تطبیقی، نظریات این دو اندیشمند در باب نیازهای انسانی مقایسه می‌شود و نقاط قوت و ضعف هر یک معین می‌گردد. در باب فلسفه تطبیقی، روش‌های گوناگونی ارائه شده است. بنابر روش این مقاله، نمی‌توان مفهوم یا آموزه‌ای را از زمینه و بسترش جدا کرد و آن را با مفهومی یا آموزه‌ای دیگر از مکتبی متفاوت مقایسه کرد. بنابراین باید آموزه‌ها و سنت‌ها را به مثابه یک کل و با در نظر گرفتن زمینه‌های تاریخی و... مقایسه نمود (گندمی، ۱۳۹۷، ص. ۹۷). بنابراین در مقاله حاضر تلاش شده است تا در مقایسه و تطبیق مبانی انسان‌شناختی صدرا و مزلو، به بنیادهای نظری، رویکرد، زاویه نگاه و چارچوب اندیشه‌های هر متفکر توجه گردد و بر همین اساس، ریشه برخی تفاوت‌های دیدگاه این دو اندیشمند تحلیل و تبیین شود.

۱. مزلو

بنابر دیدگاه مزلو، با تحلیل بشر می‌توان پی برد که انسان‌ها به امور گوناگونی احساس نیاز می‌کنند. از نظر مزلو، برخی از نیازها نیازهای بنیادینی هستند که در میان اشخاص مختلف مشترک‌اند و در واقع، نیازهای بنیادین انسان به شمار می‌آیند. اما برخی از نیازها بنیادین محسوب نمی‌شوند. همچنین به نظر مزلو، استعدادهای انسان صرفاً در شرایط مطلوب می‌توانند شکوفا شوند و از این رو به بررسی شرایط مناسب، برای ظهور ذات اصیل انسان پرداخته است (مزلو، ۱۳۷۴، ص. ۲۵).

۱-۱. فصل‌های ممیز نیازهای بنیادین

نیازهای بنیادین انسان ویژگی‌های زیر را دارند:

۱. فقدان آن‌ها موجب بیماری انسان می‌گردد؛

۲. وجود آن‌ها مانع بیماری می‌شود؛

۳. تأمین آن‌ها و رفع فقدانشان به رفع بیماری منجر می‌گردد؛

۴. در شرایط اختیار و آزادی، شخص آن را بر سایر نیازهایش ترجیح می‌دهد. در واقع، این

نیازها، در شرایط آزاد و مناسب به صورت خودانگیخته ظهور می‌یابند و در اشخاص نسبتاً سالم می‌توان آن‌ها را یافت.

۵. در شخص سالم، این نیازها دغدغه‌آفرین نیستند یا سطح دغدغه‌آفرینی اندکی دارند. در واقع، شخص سالمی که این نیاز در او تأمین شده است، با این نیاز درگیر نخواهد بود (Maslow, 1968, p. 22; Maslow, 1970, p. 273-274).

بنابر نظر مزلو، برای کشف نیازهای اساسی انسان و کمک به شکوفایی آن‌ها باید شرایطی معین را ایجاد کرد تا به ابراز این نیازها کمک شود. یکی از این شرایط عبارت است از آسان‌گیری در ارضا و ابراز این نیازها؛ باید با ایجاد فضایی آسان و رضایت‌بخش، به شخص اجازه داد تا به طور طبیعی، نیازهایش را از میان محدوده وسیعی از امور ممکن، اعلام کند. در واقع، محیط خوب برای شکوفایی انسان محیطی است که دارای تمام مواد خام لازم است و ارگانیسم انسان در آن اجازه دارد تا نیازهایش را بیان نماید (Maslow, 1970, p. 276-277).

۲-۱. سلسله مراتب نیازهای انسان

برای دستیابی انسان به کمال و شخصیت ایدئال، چند نوع نیاز در سلسله مراتبی باید تأمین گردد. نیازهای پایین‌تر بنیادین‌تر و شبیه به حیوانات، و نیازهای بالاتر انسانی‌ترند (هرگنهان، ۱۳۹۴، ص. ۷۲۸-۷۲۹). نیازهای بنیادین عبارت‌اند از:

۱. **نیازهای جسمانی (فیزیولوژیک):** رفع گرسنگی، تشنگی و میل جنسی؛ نیرومندترین نیازها برای بقا. با تأمین دائمی، به صورت بالقوه درمی‌آیند (Maslow, 1970, p. 35-38؛ شولتز، ۱۳۹۹، ص. ۹۲-۹۳).

۲. **نیاز به ایمنی:** امنیت، ثبات، نظم، رهایی از ترس و اضطراب. در تعارض با نیاز به رشد، می‌تواند تعیین‌کننده انحصاری رفتار شود (Maslow, 1970, p. 38-43؛ شولتز، ۱۳۹۹، ص. ۹۳).

۳. **نیاز به محبت و احساس وابستگی:** جزء نیازهای کمبود و مقدمه توجه به نیازهای رشد (Maslow, 1970, p. 43-45؛ شولتز، ۱۳۹۹، ص. ۹۳-۹۴).

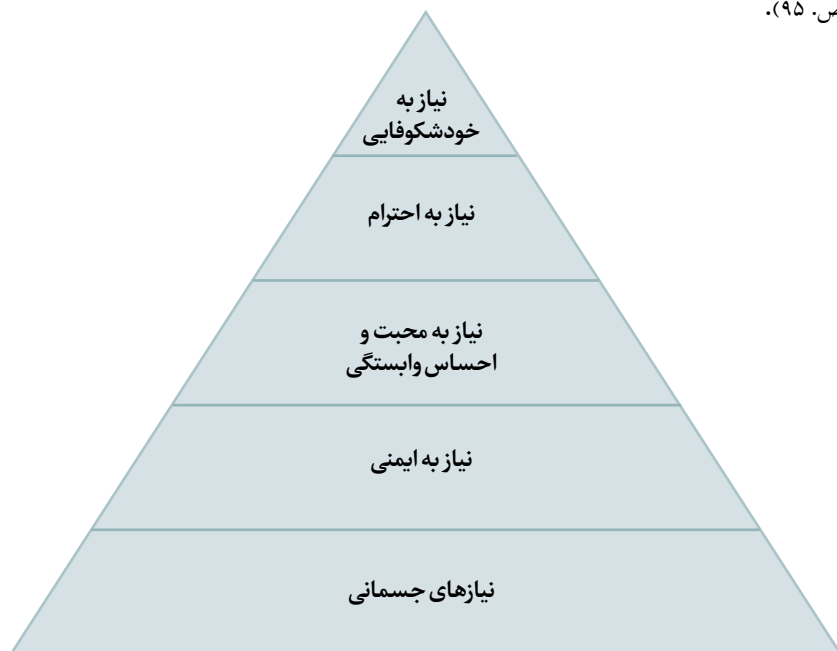
۴. **نیاز به احترام:** شامل الف: قدرت، موفقیت، استقلال، آزادی، و ب: اعتبار، مقام، شهرت، تحسین. تأمین آن منجر به احساس ارزشمندی و اعتماد به نفس می‌شود (Maslow, 1970, p. 45-46؛ Maslow, 1968, p. 155؛ شولتز، ۱۳۹۹، ص. ۹۴).

۵. **نیاز به خودشکوفایی:** در رأس هرم، گرایش به شکوفایی استعدادهای بالقوه. عدم تأمین

آن موجب بی‌قراری، ناکامی و فقدان سلامت روان می‌شود (Maslow, 1970, p. 46-47؛ شولتس،

۱۳۹۹، ص. ۹۵).

شکل ۱. هرم نیازهای مزلو

این نیازها بر یکدیگر ترتب دارند و با تأمین نیازهای مرتبه پایین‌تر، نوبت به نیازهای مراتب بالاتر می‌رسد (Maslow, 1970, p. 105-117؛ لاندین، ۱۳۹۵، ص. ۳۲۱؛ شکرکن و دیگران، ۱۳۸۲، ج. ۲، ص. ۴۶۵؛ شولتس، ۱۳۹۹، ص. ۹۱-۹۲). نیازهای مذکور به طور هم‌زمان انسان را بر نمی‌انگیزند و در هر لحظه فقط یک نیاز بر انسان تسلط می‌یابد. برای مثال، تا هنگامی که گرسنگی انسان برطرف نشده باشد، نیاز او به امنیت، بر انسان تسلط نمی‌یابد (Maslow, 1943). مزلو معتقد است هنگامی که ارگانیسم انسان تحت تأثیر و سلطه یک نیاز خاص قرار می‌گیرد، نیاز مذکور می‌تواند کل فلسفه زندگی انسان را متحول سازد. برای مثال، فرد دچار گرسنگی آرمان‌شهر را جایی می‌بیند که در آن غذا فراوان است (مزلو، ۱۳۶۸، ص. ۱۳۹).

مزلو در ادامه تبیین سلسله مراتب نیازهای انسان، نیازهای دیگری را نیز بیان می‌نماید. این دسته از نیازها که نیازهای ذاتی زیستی هستند، ضمیمه‌ها و پیش‌شرط‌هایی برای نیل به نیازهای اساسی انسان محسوب می‌شوند. هر چه در دستیابی انسان به این دسته از نیازها

خداوند وارد کند، به طور غیرمستقیم او را از دستیابی به نیازهای بنیادینش محروم خواهد کرد. برای نمونه، نیاز به آزادی بیان، آزادی جست و جو برای حقیقت، انتظار عدالت، صداقت و نظم از این قبیل اند. این نیازها به سبب نزدیکی بسیار زیاد به نیازهای اولیه، اگرچه به خودی خود هدف محسوب نمی شوند، ولی اگر تأمین نشوند، دستیابی به نیازهای اولیه نیز تقریباً ناممکن یا با دشواری فراوان مواجه می شود. هر چه یک نیاز نقش بیشتری در تأمین نیازهای اساسی انسان داشته باشد، از لحاظ روان شناختی اهمیت بیشتری خواهد یافت. برخی از این نیازها عبارت اند از: نیاز به دانستن و فهمیدن و نیازهای زیبایی شناختی (مزلو، ۱۳۷۴، ص. ۶۸). نیاز به دانستن باید پیش از نیاز به فهمیدن تأمین گردد، زیرا قوی تر از نیاز به فهمیدن است. اگر انسان نتواند در ارضای این نیاز موفق عمل کند، حس کنجکاوی را در خود کاهش می دهد و موجب می شود که با زندگی درگیر نشود و میلش برای زندگی کاهش یابد. همچنین اگر انسان دنیای پیرامون خود را نشناسد، نمی تواند برای کسب نیازهای دیگرش مانند امنیت، محبت و احترام، به طور مؤثر با جهان اطرافش ارتباط گیرد. به نظر مزلو، بیماری های ناشی از نقص های شناختی، دقیق و پیچیده اند و به آسانی قابل تشخیص و شناخت نیستند. از این رو به آسانی از آن ها چشم پوشی می شود (Maslow, 1970, p. 47؛ شولتز، ۱۳۹۹، ص. ۹۵-۹۶).

درباره نیازهای زیبایی شناختی حتی نسبت به نیاز به دانستن، اطلاعات کمتری در دسترس وجود دارد. این نیاز در برخی از افراد آن چنان اهمیت می یابد که شاید بتوان آن را جزء نیازهای اساسی این اشخاص به شمار آورد. برای نمونه، برخی افراد، با دیدن زشتی ها به گونه ای بیمار می شوند و بیماری آن ها صرفاً با قرار گرفتن در محیط های زیبا درمان خواهد شد. این حالت تقریباً در تمام کودکان سالم وجود دارد (Maslow, 1970, p. 113-117؛ شکرکن و دیگران، ۱۳۸۲، ج. ۲، ص. ۴۶۶).

۳-۱. نکاتی کلی درباره نیازهای اساسی انسان

مزلو در تبیین ویژگی های نیازهای اساسی انسان ها، به نکاتی اشاره می نماید که به فهم بهتر نظام روان شناختی او کمک می کند:

۱. نظام سلسله نیازهای انسان نظامی ثابت نیست و تا حدی می تواند انعطاف پذیر باشد

(Maslow, 1970, p. 51-53).

۲. نمود یافتن نیازهای مراتب بالاتر به تأمین صد درصدی و کامل نیازهای پیشین مبتنی

نیست (Maslow, 1970, p. 53-54).

۳. شاید نیازهای والاتر انسان، در اثر محروم گزاردن و ترک نیازهای پایین - و نه ارضای آن‌ها - ظاهر شوند، به خصوص در فرهنگ‌های شرقی به این امر اشاره شده است. در مورد این نوع مسائل اطلاعاتی اندکی در دسترس است و باید مطالعه دقیق شوند. این نوع مسائل نمی‌توانند دیدگاه‌های مزلو را دربارهٔ هرم نیازها نفی کنند، زیرا مزلو مدعی نیست که رضایتمندی و کسب نیازهای پیشین تنها علت سلامت و خواسته‌های روان‌شناختی است. در واقع، در کنار نظریهٔ رضایتمندی، باید مؤلفه‌ها و نظریه‌های دیگری مانند نظریهٔ ناکامی، نظریهٔ یادگیری، پدیدهٔ روان‌نژندی، نظریهٔ سلامت روانی، نظریهٔ ارزش‌ها و نظریهٔ انضباط و مسئولیت را نیز تحلیل و بررسی کرد. صرفاً با تحلیل کامل این نظریات می‌توان به سمت شناخت کامل رفتار انسان حرکت کرد (Maslow, 1970, p. 59-60). با وجود این، شیوه، میزان و کیفیت رضایتمندی شخص و دستیابی او به نیازهای اساسی، به خصوص در دوران کودکی، می‌تواند نقشی مهم در ایجاد منش‌های گوناگون در شخصیت او داشته باشد (Maslow, 1970, p. 64-66). به عامل تأمین نیازها، عوامل دیگری مانند یادگیری نیز می‌تواند اضافه شود و این نوع عوامل در کنار یکدیگر منش شخص را شکل می‌دهند.

۴. هر چه یک نیاز در مرتبهٔ بالاتری از هرم قرار داشته باشد، ضرورت آن برای بقای محض انسان کمتر می‌شود و بنابراین ارضای آن نسبت به نیازهای دیگر عقب می‌افتد. همچنین ناپدید شدن این نیاز برای انسان نسبت به سایر نیازها آسان‌تر خواهد بود (Maslow, 1970, p. 98).
۵. نباید بر تأمین بیش از حد برخی نیازها تمرکز کرد و در یکی از مراحل هرم نیازها توقف نمود، زیرا این امر به مشکلاتی از قبیل رشد ناقص فرد منجر خواهد شد (لاندین، ۱۳۹۵، ص. ۳۲۰-۳۲۱).

۴-۱. مقایسهٔ نیازهای کمبود و نیازهای وجودی

بر اساس نظر مزلو، نیازهای انسان دو دسته‌اند: نیازهای کمبود (پایین‌تر، بنیادین‌تر، شبیه به نیاز حیوانات، با تأمین شدن فروکش می‌کنند) و نیازهای رشد یا ارزش‌های هستی (بالاتر، انسانی‌تر، با تأمین شدن شدت می‌یابند، خود هدف‌اند نه وسیله) (شولتز، ۱۳۹۹، ص. ۹۸؛ مزلو، ۱۳۷۴، ص. ۷۳-۷۴؛ هرگنهان، ۱۳۹۴، ص. ۷۲۸-۷۲۹؛ ولف، ۱۳۸۶، ص. ۸۱۲).

افراد خودشکوفه به انگیزش رشد و فرایندهایی چون حقیقت جویی، زیبایی طلبی و خودشکوفایی دست می‌یابند (مزلو، ۱۳۷۴، ص. ۷۳-۷۴ و ۱۵۱).

بین فرایندها سلسله مراتب نیست و تقریباً هم‌زمان احساس می‌شوند، دستیابی به آن‌ها تا مرگ ادامه دارد (شکرکن و دیگران، ۱۳۸۲، ج. ۲، ص. ۴۶۹). شکست در فرایندها به «فراآسیب» می‌انجامد که رشد ابعاد انسانی را متوقف می‌سازد (شولتز، ۱۳۹۹، ص. ۹۸).

۲. ملاصدرا

در این بخش، برای تبیین دیدگاه ملاصدرا در باب نیازهای انسانی، ابتدا اصلی‌ترین مبانی نظری صدرالمتألهین در باب هستی انسان، سپس تناظر نیازهای انسان با ابعاد نفس او و پس از آن، مقدمات کمال انسان در مرتبه نفس انسانی بیان خواهند شد.

۲-۱. اصلی‌ترین مبانی نظری صدرالمتألهین در باب هستی انسان

برخی از مبانی نظری صدرالمتألهین در باب هستی انسان، عبارت‌اند از:

- ۱) حرکت جوهری نفس (جوادی آملی، ۱۳۹۹، ج. ۳۱، ص. ۲۴؛ شجاری، ۱۳۹۴، ص. ۴۱-۴۲)؛
- ۲) وحدت نفس انسانی (جوادی آملی، ۱۴۰۰، ج. ۳۳، ص. ۴۷۷-۴۷۸)؛
- ۳) برخورداری نفس از مراتب گوناگون (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج. ۸، ص. ۱۲۹)؛
- ۴) وحدت نفس در عین کثرت و کل قوا بودن؛ نفس واحد است، ولی واحدی که مراتب گوناگونی دارد (جوادی آملی، ۱۴۰۰، ج. ۳۳، ص. ۴۷۷-۴۷۸).

۲-۲. تناظر نیازهای انسان با ابعاد نفس او

بر اساس دیدگاه ابن‌سینا، نفس انسان منحصر به نفس عاقله و مرتبه نطقی است و سایر قوا (بدنی) عارض بر حقیقت نفس هستند (ابن‌سینا، ۱۴۰۴، ج. ۲، ص. ۲۲۷). از نظر ملاصدرا، نفس انسانی محدود به مرتبه عاقله نیست، بلکه جامع تمام احکام و کمالات نباتی و حیوانی است و کثرت آن مراتب در وحدت نفس انطوا دارد (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج. ۸، ص. ۱۳۳-۱۳۴؛ جوادی آملی، ۱۳۹۹، ج. ۳۱، ص. ۳۰).

ملاصدرا حرکت جوهری انسان را تصویر می‌کند: از مواد جسمانی تا حیات نباتی (تغذیه، تولید مثل، نمو)، سپس حیات حیوانی (حس و حرکت ارادی)، آنگاه زندگی انسانی (علم به کلیات، تمییز حق از باطل و حسن از قبح) (جوادی آملی، ۱۳۹۹، ج. ۳۱، ص. ۴۷). این نفوس در

حدوث و بقا بر هم ترتب دارند و هر قوه زمینه‌ساز مرتبه بعدی است (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج. ۸، ص. ۱۲۹؛ جوادی آملی، ۱۴۰۰، ج. ۳۳، ص. ۴۸۸-۴۹۰).

مراتب بالاتر نفس، مراتب پایین‌تر را استخدام می‌کنند (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج. ۸، ص. ۱۳۰-۱۳۱). قوای برتر از نظر زمانی، پس از قوای پایین‌تر بروز می‌یابند (جوادی آملی، ۱۴۰۰، ج. ۳۳، ص. ۵۴۶-۵۴۷). قوای انسانی (با بالاترین مرتبه) مخدوم سایر قوا هستند. در میان قوای انسانی، عقل نظری بر عقل عملی برتری دارد و عقل عملی خدمتگزار آن است. قوای نباتی در استخدام قوای حیوانی عمل می‌کنند (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج. ۸، ص. ۱۳۱).

سلسله مراتب قوای نفس از بالا به پایین نزد ملاصدرا چنین است:

(۱) عقل مستفاد (بقیه قوا در خدمت آن)؛

(۲) عقل بالفعل؛

(۳) عقل بالملکه؛

(۴) عقل هیولانی؛

(۵) عقل عملی؛

(۶) وهم؛

(۷) ذاکره؛

(۸) متخیله؛

(۹) تحریکی و فاعلی؛

(۱۰) ادراکی؛

(۱۱) قوای نباتی (مولده، منمیه، غذیه) در خدمت قوای حیوانی؛

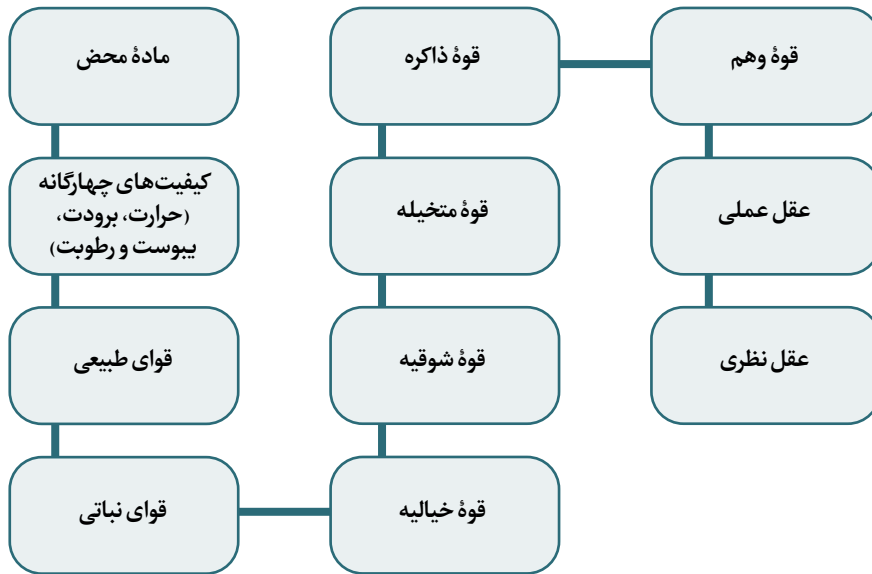
(۱۲) قوای طبیعی (جاذب، ماسک، دافع، هاضم) در خدمت قوای نباتی؛

(۱۳) کیفیت‌های چهارگانه (حرارت، برودت، یبوست، رطوبت) در خدمت قوای پیشین؛

(۱۴) ماده محض (آخرین حلقه) که تقویم آن با صورت جرمی و سپس صورت نوعی است

(ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج. ۸، ص. ۱۳۱-۱۳۱).

نفس انسان هویتی واحد با مراتب گوناگون دارد. انسان نه مانند فرشتگان فقط فراطبیعی، و نه مانند گیاهان و حیوانات فقط مادی است؛ از خاک آغاز شده است، تا اوج هستی حرکت جوهری می‌کند و به هستی جامع می‌رسد (جوادی آملی، ۱۳۷۹، ص. ۸۳).

شکل ۲. مراتب ابعاد نفس انسانی

۳-۲. مقدمات کمال انسان در مرتبه نفس انسانی

صدرالمتألهین در آثار گوناگون خود، مقدماتی را برای موفقیت انسان در سیر استکمال خویش بیان کرده است. در این بخش به برخی از مهم‌ترین مقدمات استکمال انسان از منظر صدرای اشاره می‌شود.

۱-۳-۲. بهره‌گیری از قوای علمی

ابتدا بیان می‌شود که ملاصدرا بهره‌گیری از قوای علمی و دستیابی به علم را یکی از مهم‌ترین مقدمات کمال انسان معرفی می‌کند. در ادامه، بررسی می‌گردد که چه علومی در کمال بخشی به انسان اهمیت دارند.

۱-۱-۳-۲. بهره‌گیری از قوای علمی و دستیابی به علم مهم‌ترین مقدمه کمال انسان

کمال انسان در سلوک به سوی حق منوط به دو قوه است: علمی (دستیابی به یقین) و عملی (میانه روی قوای شهویه، غضبیه و فکریه برای کسب مکارم اخلاق و عدالت) (ملاصدرا، ۱۳۶۳، ص. ۶۴۴؛ ملاصدرا، ۱۳۸۱، ص. ۱۵).

سوء عاقبت یا از اعتقادات ناشی می‌شود: غلبه اعتقادات تعصبی و تقلیدی با هدف استکبار بر قلب (ملاصدرا، ۱۳۸۱، ص. ۹۹)؛ یا از اعمال: استیلاي حب دنیا و جاه‌طلبی (ملاصدرا، ۱۳۸۱، ص. ۹۹-۱۰۱).

ملاصدرا برترین جزء انسان را قلب و عقل می‌داند و سعادت را لذت و ادراک ملائم هر قوه تعریف می‌کند. از آن‌جا که ادراک ملائم قلب معارف الهی است، برترین علم علوم الهی است که به کمال انسان می‌انجامد. بنابراین نمی‌توان افعال جسمانی را با کمال علمی این قوه رئیسی مقایسه کرد (ملاصدرا، ۱۳۸۱، ص. ۳۳).

۲-۱-۳-۲. معرفی برترین معارف مؤثر در کمال انسان

از میان معارف گوناگون، باید دانشی را برگزید که به تکمیل گوهر درونی انسان کمک کند. بنابراین دانش‌های حقیقی بر دانش‌های اعتباری و دانش‌های عقلی بر نقلی ترجیح دارند. انسان باید به حکمت نظری (برای شناخت خدا، جهان و انسان) و حکمت عملی (برای سعادت اخروی) دست یابد:

حکمت نظری: شناخت یقینی لقاء الله، ذات، صفات و افعال خدا (ملاصدرا، ۱۳۰۲، ص. ۲۸۸). سپس علم به عالم انسانی و کیفیت زندگی دنیوی و اخروی واجب است. بی‌بهرگی از این دو، نقص در قوام وجود و کمال حقیقت است (ملاصدرا، ۱۳۰۲، ص. ۲۸۸). این علوم با حکمت نظری حاصل می‌شوند (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج. ۱، ص. ۳-۴).

حکمت عملی: برای تخلق به اخلاق الهی و کسب کمالات مقدمیت دارد و با طمأنینه در مراتب هستی، قوا را تحت امامت عقل قرار می‌دهد. غایت آن انجام امور خیر و تسلط عقل بر ابعاد جسمانی است؛ ثمره نهایی فنا در مافوق است (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج. ۱، ص. ۳-۴؛ جوادی آملی، ۱۳۹۳، ج. ۱، ص. ۷۱-۷۲ و ۱۲۵).

علوم بشری و حسی و تخیلی، باطل و در عالم آخرت زایل می‌شوند، فقط علوم حقیقی باقی می‌مانند (ملاصدرا، ۱۳۰۲، ص. ۲۸۸). اما بدن مرکب نفس برای کمال و دنیا مزرعه آخرت است. انسان به تدبیر زندگی شخصی و به سبب مدنئ بالطبع بودن، برای تأمین معاش و وظایف اجتماعی از علوم و فنون بهره‌گیرد (نک: ملاصدرا، ۱۳۶۰، ص. ۱۳۹-۱۴۲؛ ملاصدرا، ۱۳۵۴، ص. ۴۸۸).

۲-۲-۲. عمل

مراتب عالی انسانی فقط با سلوک، انقطاع از خلق، ریاضت و مجاهدت حاصل می‌شود نه

صرف مطالعه کتاب‌های علمی (ملاصدرا، ۱۳۶۱، ص. ۵۹). علوم حقیقی و معارف اخروی با انقطاع از دنیا و سیر به سوی خدا حاصل می‌شوند. علوم ذوقی و کشفی فقط از راه ذوق و کشف به دست می‌آیند و محبت دنیا مانع آن است (ملاصدرا، ۱۳۶۱، ص. ۶۱).

نفس انسان مانند آینه مستعد تجلی حق است، اما پنج عامل باعث محرومیت از علم می‌شوند:

- ۱) نقصان ذاتی عقل (ملاصدرا، ۱۳۸۱، ص. ۱۷؛ ملاصدرا، ۱۳۵۴، ص. ۳۶۸)؛
 - ۲) کدورت معاصی (ملاصدرا، ۱۳۸۱، ص. ۱۷؛ ملاصدرا، ۱۳۵۴، ص. ۳۶۸)؛
 - ۳) عدول از جهت حقیقت با وجود طاعت، به دلیل اهتمام به معیشت دنیا نه تفکر در حقایق ربوبی (ملاصدرا، ۱۳۸۱، ص. ۱۸؛ ملاصدرا، ۱۳۵۴، ص. ۳۶۸-۳۶۹)؛
 - ۴) حجاب تقلید (ملاصدرا، ۱۳۸۱، ص. ۱۹؛ ملاصدرا، ۱۳۵۴، ص. ۳۶۹)؛
 - ۵) جهل به مسیر دستیابی به مطلوب (ملاصدرا، ۱۳۸۱، ص. ۱۹؛ ملاصدرا، ۱۳۵۴، ص. ۳۶۹-۳۷۰)؛
- علم حقیقی با رفع این موانع، خلوص نیت و دفع موانع داخلی و خارجی حاصل می‌شود (ملاصدرا، ۱۳۸۱، ص. ۲۲).

۲-۳-۱. نظام رتبه‌بندی اعمال

اعمال از منظر تأثیر در کمال انسان دارای یک مرتبه نیستند. برترین اعمال دنیوی اعمالی‌اند که به کمک آن‌ها نفوس به معرفت دست می‌یابند. بنابراین تعلم، درس خواندن و تعلیم، هدایت و ریاست جامعه با هدف دستیابی نفوس انسانی به معرفت، برترین اعمال هستند. سپس اعمالی که به بقای حیات بدن انسان و پس از آن، اعمالی که به حفظ اعمال و معیشت افراد حفظ می‌شود، اهمیت دارند (ملاصدرا، ۱۳۵۴، ص. ۴۹۸). در مقابل، عظیم‌ترین کبایر اعمالی هستند که از معرفت خداوند، انبیا و ائمه علیهم‌السلام جلوگیری می‌کنند. بنابراین هیچ گناهی بدتر از کفر و جهل به عقاید الهی نیست. پس از آن، اعمالی قرار می‌گیرند که به حیات انسان آسیب می‌رسانند. بنابراین معیار، قتل نفس نیز از گناهان کبیره محسوب می‌شود. زنا و لواط نیز به سبب ایجاد تشویش در نسبت‌ها و تناسل و قطع نسل، در رتبه پس از قتل قرار می‌گیرند (ملاصدرا، ۱۳۵۴، ص. ۴۹۹). در رتبه بعد، گناهان مالی هستند، زیرا اموال در تأمین معیشت انسان‌ها نقش مهمی دارند (ملاصدرا، ۱۳۵۴، ص. ۵۰۰).

۲-۳-۲. مهم‌ترین اعمال مؤثر در کمال انسان

مهم‌ترین اعمال مؤثر در کمال انسان:

۱. زهد: رفع حجاب‌ها و باز پس دادن امانات مراتب پیشین (ملاصدرا، ۱۳۶۱، ص. ۷۰).
۲. ریاضت: اگر قوای حیوانی مطیع روح نباشند، قوه ناطقه را به خدمت می‌گیرند. ریاضت دو نوع است:

- جسمانی: مجاهدت با قوا مانند تطهیر بدن (ملاصدرا، ۱۳۶۳، ص. ۶۸۷-۶۸۸)؛
 - روحانی (تزکیه و تحلیه): تزکیه یعنی پاک شدن از رذایل ریشه‌دار در عشق به دنیا (حرص، کبر، حسد) که از سه قوه شهوت، غضب و مدبر حیات بدنی برمی‌خیزند (ملاصدرا، ۱۳۶۳، ص. ۶۹۰).
۳. عبادت و ذکر: عبادت غایت نهایی خلقت انسان است (ساری عارفی؛ کهنسال، ۱۴۰۳) و دو نوع دارد:

- بدنی و جهری (ملاصدرا، ۱۳۸۱، ص. ۳۶)؛
 - قلبی و سری (عبادت ذاتی و ملکوتی) که والاترین مصداق آن معرفت حق، مقربین، کیفیت بعث رسل، نزول کتب، معرفت انسان و صیورت او در معاد است (ملاصدرا، ۱۳۸۱، ص. ۳۶-۳۷).
۴. تسویه و تعدیل قوا: تسویه مقدمه تعالی در مراتب گوناگون است (نباتی ← حیوانی ← انسانی) (ملاصدرا، ۱۳۶۰، ص. ۱۳۰). تسویه ابتدایی غیراختیاری است، اما تسویه برای روح الهی اختیاری است. تنها کسانی که قوای غیرعقلانی را تسویه و عقل را حاکم کنند به سعادت می‌رسند (ملاصدرا، ۱۳۶۰، ص. ۱۳۶؛ ملاصدرا، ۱۳۶۳، ص. ۶۴۴). اگر صفات سبعیت، بهیمیت و شیطانیت غلبه کنند، حقیقت انسان به آن‌ها تغییر می‌یابد (ملاصدرا، ۱۳۶۶، ج. ۴، ص. ۲۹۰). شهوت و غضب برای بقا در دنیا حکیمانه آفریده شده‌اند، اما باید پس از تأمین غایت (مانند خوردن کافی) سکون یابند (ملاصدرا، ۱۳۵۴، ص. ۲۱۳-۲۱۴). انسان باید اعتدال را در هر قوه و میان همه قوا رعایت کند (ملاصدرا، ۱۳۵۴، ص. ۴۵۳). اعتدال در شهوت، غضب و ارتباط با دیگران، عدالت نامیده شود. کسی که به عدالت و نیز حکمت نظری (علم به حقایق اشیا) دست یابد، قوای علمی و عملی‌اش را کامل کرده است (ملاصدرا، ۱۳۵۴، ص. ۴۵۳).

۳-۳-۲. عشق، محبت و شوق

- بحث از عشق، محبت و شوق، در اندیشه ملاصدرا از دو منظر بررسی شده است:
- (۱) غایت. بنابر دیدگاه ملاصدرا، صفت عشق به خداوند متعال، کعبه آمال، قبله مقاصد و تمام اعمال دانسته شده است (ملاصدرا، ۱۳۸۱، ص. ۱۳۲؛ خسروپناه، ۱۳۹۵، ص. ۸۹).

۲) وسیله و مقدمه کمال بودن. هر موجودی دارای عشقی جبلی یا شوقی غریزی و حرکتی ذاتی به سمت طلب حق است (ملاصدرا، ۱۳۸۱، ص. ۱۳۵). در هرم ملاصدرا، شوق و عشق به عنوان مقدمه و موجب بعث به سمت عمل صالح، و عمل صالح مقدمه علم معرفی شده است. عمل صالح جز به وسیله شخصی که به خداوند متعال محبت حقیقی دارد، صادر نخواهد شد (ملاصدرا، ۱۳۸۱، ص. ۱۳۸-۱۳۹).

شکل ۳: هرم دستیابی به علم الهی از منظر ملاصدرا

۲-۳-۴. ایمان

دیدگاه رایج این است که حکمت نظری و نقش بستن عالم بیرون در درون انسان، غایت نهایی تکامل است، اما قراین نشان می دهد که دیدگاه حقیقی ملاصدرا متفاوت است. جوادی آملی تفاوت علم و ایمان را چنین تبیین می کند:

■ علم: پیوند موضوع و محمول توسط عقل نظری، ضروری و بدون تأثیر اراده؛

■ ایمان: پیوند جان آدم با عصاره قضیه علمی توسط عقل عملی و از طریق اراده و جهاد اکبر

(جوادی آملی، ۱۳۹۳، ج. ۱، ص. ۱۵۴-۱۵۵ و ۱۵۷-۱۵۸).

اتحاد عاقل و معقول در شأن نظری نفس حاصل می شود، اما پیوند عقل عملی با قضایای علمی فقط با جهاد اکبر (مبارزه با شهوات، همراه با فعل و اراده) به دست می آید (جوادی آملی، ۱۳۹۳، ج. ۱، ص. ۱۵۷-۱۵۸).

بنابراین کمال انسان فقط به استكمال قوه نظری محدود نیست، بلکه با تحصیل همه کمالات نظری و عملی و وحدت قوای نفسانی حاصل می شود، به گونه ای که عقل عملی به هر

چه عقل نظری می‌رسد ایمان آورد. در این صورت، ایمان (کمال قوه عملی) کمال حقیقی قوه نظری نیز هست (جوادی آملی، ۱۳۹۳، ج ۱، ص. ۱۵۸).

ملاصدرا نیز به این مطلب واقف بوده است. از این رو در جلد اول اسفار، هنگام تبیین غایت حکمت نظری و عملی، فقط آیاتی را ذکر می‌کند که ایمان را غایت نهایی آفرینش معرفی می‌کنند نه آیاتی که علم را غایت می‌دانند (جوادی آملی، ۱۳۹۳، ج ۱، ص. ۱۵۸-۱۵۹).

۲-۳-۵. دلیل و رفیق سفر

به نظر ملاصدرا، سالک مسیر تقرب به حق تعالی به رفیقی همراه و راهنمایی نیاز دارد که مسیر را به او نشان دهد. این شخص را ملاصدرا با عنوان «شیخ قائد» و «مرشد هادی» معرفی می‌کند. باید انسان به توانایی این شیخ مرشد در راهنمایی خویش به مسیر صحیح اعتقاد داشته باشد، وگرنه مسیر برای او مکشوف نخواهد شد و از همراهی اش سودی نخواهد برد. باید مرید نزد شیخ خویش مانند میتی در دستان غاسل باشد و از او تبعیت کامل داشته باشد (ملاصدرا، ۱۳۶۱، ص. ۵۴).

۲-۳-۶. بهره‌گیری از یاری خداوند، عقل فعال و ملک و رهایی از شیطان

علاوه بر عوامل درونی، عناصر بیرونی مانند خداوند، فرشتگان و شیاطین نیز در سرنوشت انسان نقش دارند. ملاصدرا ابتدا مبادی فعل ارادی را تحلیل می‌کند: جوهر نطقی (قلب حقیقی) مانند آینه‌ای است که صورت‌های مختلف در آن نقش می‌بندد. عوامل مؤثر عبارت‌اند از: حواس ظاهری، خیال، شهوت، غضب، اخلاق و صفات. خواطر، محرک رغبت، سپس عزم، نیت و در نهایت حرکت اعضا می‌شوند (ملاصدرا، ۱۳۵۴، ص. ۱۹۹).

خواطر دو دسته‌اند: الهام (دعوت به خیر و نفع اخروی) و وسواس (دعوت به شر و ضرر اخروی). سبب الهام، مَلَك (موجود مخلوق برای افاضه خیر، علم و کشف حق) و سبب وسواس، شیطان (مخلوقی برای وعده شر و ترساندن از خیر) است. ملک و شیطان دو جوهر مسخر قدرت خداوند برای تقلیب قلوب‌اند. فطرت انسان به طور مساوی به هر دو تمایل دارد؛ ترجیح هر یک بستگی به تبعیت یا اعراض از هوی، غضب و شهوات دارد. غالب نفوس انسانی تحت سلطه شیطان هستند و از آخرت غافل‌اند (ملاصدرا، ۱۳۵۴، ص. ۲۰۰-۲۰۲).

عقل فعال نیز نقش مهمی در تعالی انسان دارد (ملاصدرا، ۱۳۵۴، ص. ۳۵۶-۳۵۷؛ ملاصدرا، ۱۳۶۳، ص. ۵۷۹). اتصال به آن فقط برای عده کمی حاصل می‌شود و نیاز به عمل، کسب و جذب ربنایی

دارد (ملاصدرا، ۱۴۲۰، ص. ۳۳). عقل فعال مانند خورشید است: وقتی استعداد نفس کامل شود، نور عقل فعال بر صورت‌های خیالی اشراق می‌کند و مجردات کلی در نفس حاضر می‌شوند (ملاصدرا، ۱۳۵۴، ص. ۳۶۰). روح انسانی با اتحاد با عقل فعال به روحی قدسی تبدیل می‌گردد و در مسیر بی‌انتهای درک جمال الهی قرار می‌گیرد (آذربایجانی، ۱۳۹۰).

۳. مقایسه

در تحلیل نظام فکری مزلو به انسان و نیازهای انسانی، چند مبنای مهم اثرگذار بوده‌اند: این رویکرد تا حد زیادی از آگزیستانسیالیسم و پدیدارشناسی نشئت گرفته است و بر قابلیت افراد انسانی برای انجام انتخاب‌های شخصی، طراحی سبک زندگی خویش و شکوفاسازی خود در مسیر زندگی شان تمرکز دارد. رویکرد مذکور کل‌نگر است و بیشتر بر شکوفایی استعدادهای انسانی از طریق ابزارهای تجربی تمرکز دارد، تا بر تحلیل ناخودآگاه یا اصلاح رفتار (وندنباس، ۲۰۱۵، ص. ۵۰۶). همچنین طبق دیدگاه کمال‌گرایان، انسان می‌تواند در برابر عوامل محیطی و درونی خویش، از قبیل ویژگی‌های ژنتیکی، مقاومت کند و خودش شیوه رفتار را انتخاب نماید (شولتز، ۱۳۹۹، ص. ۵-۹). این رویکردها موجب شده‌اند که در نظام فکری مزلو تأمین نیازها اهمیت ویژه یابند، زیرا با پذیرش اختیار انسان در تعیین سبک زندگی خود که در مبانی‌ای مانند رویکرد آگزیستانسیالیسم ریشه دارد، روش اصلی در اصلاح افراد تأمین نیازهای لازم آن‌ها و پس از انتظار از خود آنان برای اصلاح سبک زندگی شان است. همچنین بنابر نظریه کل‌نگر این نیازها، باید متوجه ابعاد گوناگون کل شخصیت انسان باشند تا مجموعه کلی شخصیت اصلاح شود و به تبع، رفتارهای شایسته‌ای از این سیستم کلی مشاهده گردد. همین مسئله در توجه مزلو به نیازهای روانی و حتی معنوی در کنار نیازهای مادی اثرگذار بوده است.

در مقابل، ملاصدرا به عنوان یک فیلسوف، به نیازهای انسانی توجه کرده و در ترسیم نیازها، به اندیشه‌های دینی و اسلامی و بُعد فرامادی انسان نیز توجه داشته است. در نظر گرفتن حرکت جوهری برای انسان موجب شده است که حدی از ترتب را میان نیازهای نباتی و حیوانی با نیازهای انسانی بپذیرد، اما در ادامه و با شروع فعلیت نفس انسانی، بر ایجاد اعتدال میان نیازها و نه ترتب نیازها، تأکید دارد. پذیرش وحدت مراتب گوناگون نفس نیز موجب شده

است که ملاصدرا نیازهای هیچ یک از مراتب را به کلی نفی نکند و تأمین تمام نیازها در حد اعتدال و تحت تدبیر عقل را ضروری بداند.

برخی از نقاط قوت اندیشه مزلو در باب تحلیل نیازهای انسانی عبارت‌اند از:

۱. اهتمام و تلاش برای شناخت انسان از روش‌های گوناگون. این مسئله در رویکرد پدیدارشناسانه مزلو ریشه دارد. مزلو علاوه بر روش‌های آماری و مبتنی بر تحلیل داده، بر مباحث بنیادین و فلسفی نیز تأکید داشته و کوشش کرده است تا ضمن دستیابی به داده‌های تجربی در باب انسان، به ارائه تحلیل‌های کلی و ضابطه‌مند پیرامون چیستی و ابعاد گوناگون هستی بشر پردازد. این امر موجب شده است که تولیدات مزلو، علاوه بر روان‌شناسی و روند درمان، در عرصه‌های دیگری مانند مدیریت منابع انسانی و تبلیغات نیز با استقبال گسترده مواجه شود. مزلو تلاش می‌کند تا از یک سو، تمام ابعاد هر انسان و از سوی دیگر، ویژگی‌های موجود در طبقات گوناگونی انسانی، از انسان روان‌پریش تا انسان عادی و سالم تا انسان کامل و خودشکופا، را مطالعه و طبقه‌بندی کند. ثمره مطالعات او در قالب هرم نیازهایش تجلی یافته است. این هرم با تبیین سلسله مراتب نیازهای انسان، به مدیران و برنامه‌ریزان در عرصه‌های گوناگون اجتماعی و حکمرانی کمک می‌کند تا بتوانند عملکرد و خروجی سیستم‌های تحت نظر خویش را با نیازهای بشر تطبیق دهند و به ثمرات و بازدهی مطلوب‌تری دست یابند. این مسئله در حالی است که در نظام اندیشه‌ای صدرا، بیشتر بر شناخت فلسفی انسان تمرکز شده و به سایر رویکردها توجه کمتری شده است.

۲. تمرکز مزلو بر بیان ویژگی‌های انسان خودشکופا و روند دستیابی به خودشکوفایی است. این مسئله در رویکرد کل‌نگر و اگزیستانسیالیستی مزلو به انسان ریشه دارد. این تمرکز به روان‌شناسان و فعالان عرصه تعلیم و تربیت کمک می‌کند تا با گذر از محدودسازی تلاش‌های خویش برای رهاسازی انسان‌ها از روان‌پریشی، در مسیر تربیت و تکامل اشخاص به سوی انسان به‌هنگار و کامل حرکت کنند و زمینه را برای تشکیل آرمان‌شهر فراهم سازند. این مسئله در نظام اندیشه‌های صدرا، به سبب تمرکز بیشتر بر اندیشه‌های الهی و حتی مسائل ناظر به تشکیل آرمان‌شهر، تقویت شده و رنگ و بوی الهی و شرعی گرفته است.

۳. اهتمام به نیازهای مادی و روانی. این مسئله نیز با کل‌نگر بودن رویکرد مزلو به شناخت انسان مرتبط می‌شود. این اهتمام او به بُعد روانی انسان موجب شده است که روان‌شناسی

طراحی شده^۴ او ظرفیت بسیار بهتر و بیشتری برای حل مشکلات بشر در عصر کنونی داشته باشد. در اندیشه^۵ صدرا نیز در ترسیم نیازهای ابعاد نباتی و حیوانی، به نیازهای مادی توجه شده، ولی به نیازهای روانی، و نه روحی، کمتر توجه گردیده است.

۴. مزلو با شناسایی فراآسیب‌هایی که غالباً از نظر اندیشمندان مادی نگر مغفول مانده، توانسته است زمینه را برای شناسایی و حل بسیاری از مشکلات بشر فراهم سازد. رویکرد کل‌نگر و اگزیستانسیالیستی مزلو در اهتمام او به این فراآسیب‌ها، محدود نشدن نگاهش به مسائل مادی و دیدن تکاپوهای اگزیستانسیالیستی انسان برای فرارفتن از سطح یک شیء، اثرگذار بوده است. این مسئله در اندیشه‌های صدرا نیز به سبب توجه به مسائل الهی، پررنگ بوده و ملاصدرا بر همین مبنا، برخی بیماری‌های روحی و ریشه‌های آن‌ها را معرفی کرده است. با وجود نکات مثبت و ثمرات ارزشمند نظریات مزلو، به دیدگاه‌های انسان‌شناختی او انتقادهای گوناگونی وارد است. برخی از این نقدها به شرح زیرند:

۱. اگرچه هرم نیازهای مزلو تا حد فراوانی با واقعیت‌های موجود در زندگی انسان‌ها تطابق دارد، ولی در آن به برخی از متغیرهای دیگر مانند تفاوت‌های فرهنگی، اجتماعی و شخصی کمتر توجه شده است. در ترسیم سلسله نیازها و ترتیب آن‌ها باید توجه داشت که عواملی مانند فرهنگ، عقاید و تربیت نیز می‌توانند در ترتیب نیازهای هر شخص مؤثر باشند. برای نمونه، در جامعه‌ها و فرهنگ‌های گوناگون، میزان توجه به نیازهای مالی یا عاطفی و حتی امنیت شاید ضریب اهمیت‌های متفاوتی را داشته باشند و ترتیب آن‌ها از منظر مردم برخی جوامع تفاوت داشته باشد. همچنین برخی از نیازهای عالی، حتی اگر پیش از تأمین نیازهای سطح پایین‌تر هرم نیازهای مزلو مورد درک و شناخت قرار گیرند، شاید برای انسان‌های یک جامعه یا انسان‌های تربیت‌شده با شیوه و مکتب و عقاید تربیتی خاص، آن‌چنان اهمیت یابند که اشخاص حتی در فرض کمبود نیازهایی مانند نیازهای فیزیولوژیک، امنیت و محبت، غالب هم‌وغم^۶ خویش را به تأمین نیازهای فرامادی و الهی اختصاص دهند، همان‌گونه که در طول تاریخ جوامع گوناگون و به‌خصوص جامعه اسلامی این مسئله مشاهده شده است. در مقابل، در نظام فکری ملاصدرا، به مسائلی مانند مسائل عقیدتی توجه شده، ولی به مسائلی مانند تفاوت‌های فردی، فرهنگی و اجتماعی کمتر توجه شده است.

۲. مزلو نیازهای انسان را در طول یکدیگر می‌داند و از نظر او، پس از تأمین نیازهای مراتب

پایین‌تر، نوبت به نیازهای مراتب بالاتر می‌رسد. البته از نظر او شاید در برخی موارد نادر، ترتیب این نیازها برای اشخاصی خاص تغییر یابد، اما باید این موارد را استثنایی دانست. بنابراین از نظر او، کلیت این ترتب قابل تردید نیست. اما این ترتب طولی نیازها را نمی‌توان به طور مطلق پذیرفت. در واقع، گاهی انسان بدون تأمین نیازهای مادی و جسمانی‌اش می‌تواند به نیازهای فرامادی متوجه گردد و به تأمین این نیازها اهتمام بیشتری پیدا کند (شکرکن و دیگران، ۱۳۸۲، ج. ۲، ص. ۵۲۰؛ آذربایجانی، ۱۳۷۵). طبق اشکال دیگر، بر اساس این نظریه، باید در میان اقشار مرفه جامعه، اشخاص خودشکوفای بیشتری مشاهده شود و رؤیت افراد خودشکوفا در میان اقشار پایین جامعه امری بسیار نادر محسوب شود، ولی این نتیجه پذیرفتنی نیست و نمی‌توان مدعی شد که غالب اشخاص موفق و خودشکوفا از طبقه مرفه باشند. در مقابل، صدرا ترسیمی از ترتب نیازها ارائه می‌دهد که با دو اشکال یادشده مواجه نیست. از نظر او، انسان در ابتدا دارای نفسی در مرتبه نباتی و سپس نفسی در مرتبه حیوانی است. بنابراین نیاز انسان در ابتدای ایجادش به نیازهای یک نبات یا حیوان شباهت دارد، اما در انسان قوه دستیابی به نفس انسانی و طی کردن مراتب گوناگون رشد انسانی وجود دارد و فعلیت بخشی به این قوای انسانی، به تأمین برخی مقدمات نیازمند است. البته باید توجه داشت که با توجه به نیاز نفس انسانی به سلامت بدن، انسان نمی‌تواند از تأمین نیازهای جسمانی‌اش نیز غافل شود و باید همواره در حد تعادل و نیاز، به تأمین نیازهای ابعاد نباتی و حیوانی خویش پردازد. ملاصدرا قانونی را که برای تأمین این نیازها بیان می‌کند، ایجاد اعتدال میان مقتضیات و کشش‌های بخش‌های گوناگون نفس انسانی و در نهایت، تلاش برای حاکم ساختن عقل و نفس انسانی بر فرایند تأمین این نیازهاست. علاوه بر این نیازهای مربوط به بعد نباتی و حیوانی، صدرا نیازهایی برای رشد بعد انسانی و عقلانی هر فرد نیز بیان می‌کند.

در تحلیل تفاوت ترسیم جغرافیای نیازها در نگاه مزلو و صدرا باید توجه داشت که مزلو تقریباً فرایندی خطی را برای تأمین نیازها ترسیم می‌کند، اما ملاصدرا به جای ترسیم خطی از تأمین نیازها، معتقد است که انسان باید در هر برهه زندگی خویش، به دنبال رعایت اصل تسویه و اعتدال میان قوا و تأمین نیازهای هر قوه وجود خود باشد. به این ترتیب، در هر برهه زندگی، باید به تمام ابعاد توجه داشت و نوعی تسویه و اعتدال در تأمین نیازها برقرار کرد. البته باید توجه داشت که صدرا برای انسان نوعی حرکت جوهری ترسیم می‌کند که نوعی ترتب

میان نیازها - ترتبی چندبعدی نه صرفاً خطی - را در پی دارد. از یک سو، انسان در برخی مراحل جنینی، صرفاً نبات است و صرفاً به نیازهای نباتی احتیاج دارد، سپس به حیوان بالفعل و انسان بالقوه تبدیل می‌شود. در این مرحله، نیازهای حیوانی مانند نیاز به دوست داشتن به وسیله سایر انسان‌ها نیز باید تأمین شوند، ولی با شروع فعلیت‌یابی نیازهای انسانی اصیل، باید به تأمین این نیازها نیز توجه گردد. شاید بتوان از این منظر نیز نیازهای کمبودی و نیازهای وجودی مزلو را با نیازهای نفس نباتی و حیوانی - متناظر با نیازهای کمبودی - و نیازهای نفس ناطقه - متناظر با نیازهای وجودی - از سوی دیگر مقایسه کرد. البته تفکرات این دو اندیشمند به سبب تفاوت مبانی و رویکرد آن‌ها، در این نوع نیازها نیز تفاوت فراوانی دارد. برای مثال، پذیرش تجرد نفس انسانی و غایت الهی که ملاصدرا برای انسان تعریف می‌نماید، جنس نیازهای او را با نیازهای مذکور در کلام مزلو متفاوت می‌سازد. نکته دیگر این‌که، در نظام فکری صدرا، با شروع فعلیت‌یابی مراتب انسانی نفس، ترتیب خاصی برای نیازهای نباتی و حیوانی وجود ندارد و این نیازها فقط در حد سلامت، رشد و تقویت ابعاد جسمانی انسان باید تأمین شوند، اما برای هر یک از نیازهای مرتبط با نفس انسانی، مراتب گوناگونی تصویر می‌شود. برای مثال، نیاز انسان به علم به تدریج تحول می‌یابد و انسان با دستیابی به هر مرتبه از علم باید برای دریافت مرتبه بالاتری از علم تلاش کند. همچنین ایمان به عنوان نیازی دائمی، مراتب بی‌شماری دارد که باید به ترتیب خاص خود تأمین شوند.

۳. صرف به فعلیت رساندن قابلیت‌های گوناگون انسان را نمی‌توان معیاری برای کمال او معرفی کرد. انسان قابلیت‌های فراوانی دارد که باید مشخص نمود فعلیت یافتن کدام قابلیت‌ها، به کمال انسان و فعلیت یافتن کدام قابلیت‌ها به تباهی و دوری او از کمال منجر می‌شود (شکرکن و دیگران، ۱۳۸۲، ج. ۲، ص. ۵۲۱). در مقابل، در نظام انسان‌شناختی صدرا، معیارهایی برای شناخت کمالات و به تبع نیازهای اصیل و غیراصیل ارائه شده است. طبق نظام فکری صدرا، انسان برای دستیابی به کمال حقیقی باید استعدادها و قابلیت‌های درونی‌اش را بشناسد و فعلیت‌بخشی آن‌ها را به طور صحیح مدیریت کند. برخی از قابلیت‌ها مانند قابلیت‌های مختص به ابعاد نباتی و حیوانی انسان، جنبه مقدماتی، و نه ذاتی و اصالی، دارند و در فعلیت‌بخشی آن‌ها باید نوعی تعادل رعایت شود و از صرف وقت و دغدغه بیش از حد در فعلیت‌بخشی به آن‌ها پرهیز گردد. در مقابل، برخی از استعدادها و درونی‌انسان که مختص

نفس انسانیِ اویند، استعداد‌های ذاتی انسان به شمار می‌آیند و تحقق کمال حقیقی انسان در گرو فعلیت بخشی به این استعدادهاست. برای نمونه، استعداد کسب علم اصیل و کسب ایمان از جمله قابلیت‌هایی‌اند که اثر مستقیم و اصیل در کمال‌یابی انسان دارند و تحصیل کمال در این زمینه‌ها به حد خاصی محدود نمی‌شود و هر چه انسان در این زمینه‌ها تلاش بیشتری به کار گیرد، به کمال‌یابی او آسیبی وارد نخواهد شد. به خصوص با توجه به محدودیت عمر انسان و تزامم میان بخش‌های گوناگونی از قابلیت‌های وجودی انسان، باید ضمن شناخت ابعاد اصیل و میزان لازم از کمال‌یابی ابعاد غیراصیل، برنامه زندگی انسان را به گونه‌ای ترسیم کرد که بیشترین کمال اصیل ممکن در مدت عمر حاصل شود و انسان از پرداختن بی‌مورد و بیش از حد به ابعاد غیراصیل خود، از کمال اصیلش بازماند.

۴. بر اساس نظام فکری صدرای، علاوه بر نیازها و ویژگی‌هایی که مزلو برای انسان برشمرده است، نیازها و ابعاد دیگری برای بشر وجود دارد که در تعالی و کمال او بسیار مهم‌اند. برای مثال، نیازهای معنوی انسان مانند کسب علم و عمل صالح نقش اصلی را در آرامش و تعالی او دارند که مدنظر مزلو نبوده‌اند.

۵. مزلو به طور مطلق تأمین نیازهای فیزیولوژیک را مقدمه تعالی انسانی می‌داند، اما با توجه به پذیرش شریعت از منظر صدرای، در تأمین نیازهای فیزیولوژیک مانند تأمین غذا نیز باید به ضوابط شرعی توجه داشت. برای مثال، غذایی که خوردن آن حرام است یا از راه حرام به دست آمده است، تأثیری منفی در تعالی انسان دارد. این مسئله در تأمین نیاز انسان به مسائل جنسی یا نیاز به محبت نیز صادق است و باید در تأمین این نیازها ضوابط شرعی مدنظر قرار گیرد (میری و دیگران، ۱۳۹۸؛ ملاصدرا، ۱۳۵۴، ص. ۵۰۰).

۶. از نظر مزلو، با تأمین هر مرتبه از نیازها توجه انسان به نیاز مرتبه بعد جلب می‌شود و به نیاز مراتب پایین توجه چندانی نخواهد داشت. اما با تحلیل اشخاص گوناگون، با موارد متعددی مواجه می‌شویم که اگرچه یک شخص طبق برداشت عرف جامعه به حد کافی از نیازی خاص دست یافته است، ولی همچنان به تأمین این نیاز اهتمام ویژه دارد و متوجه نیازهای مراتب بالاتر نیست. برای مثال، شاید تعداد فراوانی از انسان‌ها به حد کافی از نیازهای مالی خویش دست یافته باشند، اما همچنان از مشغولیت به تأمین این نیاز فارغ نشوند و تمام همتشان را به تأمین منابع مالی بیشتر مبذول دارند. طبق این انتقاد، شاید نتوان گفت که صرف

تأمین یک نیاز، برای اهتمام انسان به نیازهای مراتب بالاتر کافی باشد، بلکه باید عوامل دیگری برای انسان محقق گردد تا بتواند به مراتب بالاتری از نیازهایش توجه نماید. بر اساس ترسیمی که صدرا ارائه می‌دهد، بشر در تمام دوران زندگی خود، با تمام کشش‌های مختلف مادی و معنوی مواجه بوده است و این کشش‌ها خاموش نمی‌شوند، بلکه نفس انسان باید از یک سو، با ایجاد تعادل زمینه را برای رشد بعد انسانی نفس خویش فراهم کند و از سوی دیگر، باید مراتب گوناگون نفس و خواسته‌ها و امیالش را مطیع این بعد متعالی نفس خویش سازد. بنابراین آنچه موجب کنترل نیازهای غیرمتعالی می‌شود، صرفاً تأمین آن‌ها نیست، بلکه ایجاد اعتدال در قوا، و در نهایت، مسلط ساختن نفس انسانی بر این خواسته‌های گوناگون است. در تحلیل برخی مشکلات احتمالی برای بهره‌گیری از نظام فکری صدرا برای ترسیم نیازهای انسانی باید توجه داشت که ملاصدرا در تبیین نیازهای انسان بیشتر بر نیازهایی معنوی و تأثیرگذار در تعالی او تمرکز دارد. در واقع، نگاه صدرا بیشتر به انسان‌های فراتر از انسان‌های معمولی متمرکز است و نیازهایی را که مردم معمولی و متعارف با آن‌ها مواجه‌اند، مدنظر نداشته است. همچنین او به مسائل اجتماعی و فرهنگی و تأثیری که مسائلی مانند احترام و محبت اطرافیان می‌تواند بر تعالی انسان بگذارد، اشاره نکرده است.

نتیجه‌گیری و پیشنهادها

مزلو به عنوان روان‌شناس و با دو هدف ویژه، به شناسایی نیازهای انسانی پرداخته است: دوری یا پیشگیری از معضلات و مشکلات؛ رشد انسان در مسیر خودشکوفایی. شاخصه دیگر مطالعات مزلو بهره‌گیری از روش‌های گوناگون برای مطالعه انسان‌ها بوده که موجب شده است علاوه بر مطالعات فلسفی و روان‌شناختی محض، به داده‌های آماری نیز اتکا کند. این مسئله به تطابق بهتر نتایج مطالعات او با خواسته‌های مردم معمولی و نه لزوماً خودشکوفایا رشدیافته معنوی کمک کرده است. او برای تأمین نیازهای انسان روندی طولی را ترسیم می‌کند و ترتیبی معین برای تأمین نیازهای انسانی را بیان می‌نماید. از جمله شاخصه‌های مهم اثرگذار بر تفکر مزلو نگاه به عنوان یک روان‌شناس بوده که مؤلفه‌های بیان‌شده در کلام او را غالباً به مسائل روان‌شناختی و حداکثر مسائل زیستی محدود کرده است. همچنین تأکید کمتر بر بعد فرامادی برای انسان، به

سبب خارج بودن آن‌ها از قلمرو روش تجربی از منظر مزلو، به توجه اندک به نیازهای فرامادی از قبیل نیاز به علم الهی و ایمان یا نیاز به یاری عوامل فرامادی برای رشد انسان منجر شده است. در تحلیل ملاصدرا، بهره‌گیری از رویکرد فلسفی و دینی، تمرکز ویژه بر غایات الهی، ترسیم حرکت جوهری از مرتبه نفس نباتی تا نفس انسانی و پذیرش وحدت نفس و قوا تأثیر ویژه داشت. این نوع مبانی موجب شد که ملاصدرا به جای تعیین نکردن دقیق جهت شکوفایی استعدادها و میزان شایسته تأمین هر نیاز، ساختاری جامع از ویژگی‌ها و نیازهای لازم برای دستیابی انسان به کمال مطلوب الهی ترسیم کند. اما مزلو با تمرکز بر ابعاد مادی و حداکثر ابعاد روان‌شناختی -روانی، و نه روحی و متعالی، چارچوب تأمین و ترتب نیازها را بیشتر برای موفقیت در زندگی‌ای دنیوی و فردی متمرکز ساخته است. همچنین در نظر صدرا، نفس انسان هویتی واحد با مراتب گوناگون دارد. برای تحلیل دقیق آن و طراحی نظام تکامل و سلامت باید به تمام ابعاد گوناگون او توجه شود. انسان موجودی است که نه مانند فرشتگان به فراطبیعت اختصاص پیدا می‌کند و نه مانند گیاهان و حیوانات، به عرصه طبیعت مادی محدود می‌شود. از نظر ملاصدرا، انسان در ابتدا دارای نفسی در مرتبه نباتی و سپس نفسی در مرتبه حیوانی است. بنابراین نیاز انسان در ابتدای ایجادش به نیازهای یک نبات یا حیوان شباهت دارد. اما در انسان قوه دستیابی به نفس انسانی و طی کردن مراتب گوناگون رشد انسانی وجود دارد. فعلیت بخشی به این قوای انسانی به تأمین برخی مقدمات نیازمند است. تأمین نیازهای انسانی در هر مرتبه رشد جوهری او، باید از دو قانون ایجاد اعتدال و تسلط بعد عقلانی و انسانی بر سایر نیازهای ارائه شده به وسیله سایر ابعاد نفس انسانی، تبعیت کند. به دلیل اصالت نیازهای فرامادی و مقدمیت نیازهای مادی در نگاه ملاصدرا، تأمین نیازهای مادی باید در حد ضرورت و تعدیل فراهم شود، ولی نیازهای فرامادی به حد خاصی محدود نیستند.

در مجموع، گسترش نیازهای انسان به نیازهای فرامادی، عدم پذیرش ترتب دائمی نیازهای معنوی بر نیازهای مادی، تعیین شاخصه برای تعیین نیازهای اصیل انسانی و سمت‌وسوی تأمین نیازها و بیان حد اعتدال و پیروی از عقل به عنوان حد لازم برای تأمین نیازهای مادی، از جمله تفاوت‌های دیدگاه صدرا با مزلو معرفی شدند.

البته بهره‌گیری از نظریه صدرا در باب نیازها هنگامی می‌تواند در عرصه‌های گوناگون روان‌شناختی، مدیریتی و تربیتی توسعه یابد که با بهره‌گیری از رویکردهای اجتماعی، فرهنگی،

روان‌شناختی و تربیتی، امتدادهای مبانی این اندیشمند در باب مراتب گوناگون زندگی انسان‌های معمولی، و نه لزوماً تعالی‌یافته، گسترش و توسعه یابد. همچنین نیاز است که ابعاد اجتماعی و فرهنگی و نیازهای متصور در این عرصه‌ها، در نظام فکری صدرا اشراب شود و ثمرات این اشراب، در تعیین نیازهای انسان‌ها معین گردد.

ملاحظات اخلاقی

حامی مالی

پژوهش بدون دریافت حمایت مالی اختصاصی انجام شده است.

مشارکت نویسندگان

نویسنده به‌تنهایی، طراحی پژوهش، گردآوری و تحلیل منابع، بازسازی نظام نیازها، مقایسه دیدگاه‌ها و نگارش مقاله را انجام داده است.

اعلامیه هوش مصنوعی مولد و فناوری‌های مبتنی بر هوش مصنوعی در فرایند نگارش
در نگارش این مقاله از هیچ هوش مصنوعی استفاده نشده است.

تعارض منافع

این مقاله تعارض منافع ندارد.

پیروی از اصول اخلاق پژوهش

نویسنده از جعل داده‌ها، تحریف، سرقت علمی و هرگونه سوءرفتار پژوهشی اجتناب کرده و اصول اخلاقی را در انجام و انتشار این پژوهش علمی رعایت نموده است.

بیانیه دسترسی به داده‌ها

پژوهش اسنادی است و داده‌های آن از منابع کتابخانه‌ای و آثار منتشرشده فراهم شده است؛ مجموعه داده مستقلی برای اشتراک‌گذاری تولید نشده است.

سپاسگزاری

نویسنده از پژوهشگران و صاحبان آثاری که منابع نظری این پژوهش را فراهم کرده‌اند، سپاسگزاری می‌کند.

فهرست منابع

قرآن کریم

۱. آذربایجانی، مسعود. (۱۳۷۵ش). انسان کامل (مطلوب) از دیدگاه اسلام و روانشناسی. روش‌شناسی علوم انسانی، ۲(۹)، ۶-۲۱.
 ۲. آذربایجانی، مسعود. (۱۳۹۰ش). معنای زندگی به روایت حکمت متعالیه. اسراء، ۴(۹)، ۱۱۷-۱۳۰.
 ۳. ابن‌سینا، حسین. (۱۴۰۴ق). الشفاء - الطبیعیات، (ج. ۲). قم: کتابخانه آیت‌الله مرعشی.
 ۴. جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۹۳ش). رَحِیقِ مَخْتوم، (ج. ۱. ج. ۱). قم: اسراء.
 ۵. جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۹۹ش). رَحِیقِ مَخْتوم، (ج. ۳۱. ج. ۲). قم: اسراء.
 ۶. جوادی آملی، عبدالله. (۱۴۰۰ش). رَحِیقِ مَخْتوم، (ج. ۳۳. ج. ۱). قم: اسراء.
 ۷. جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۷۹ش). صورت و سیرت انسان در قرآن، (ج. ۱). قم: اسراء.
 ۸. خسروپناه، عبدالحسین. (۱۳۹۵ش). انسان‌شناسی اسلامی، (ج. ۱). قم: دفتر نشر معارف.
 ۹. ساری عارفی، معصومه‌سادات؛ کهنسال، علیرضا. (۱۴۰۳ش). تطبیق شکل‌گیری علم حضوری در آثار فلسفی ملاصدرا و تفاسیر الصافی و المیزان. آموزه‌های فلسفه اسلامی، ۱۸(۳۲)، ۱۶۹-۱۹۳.
- <https://doi.org/10.30513/ipd.2024.5608.147>
۱۰. شکرکن، حسین؛ برادران رفیعی، علی‌محمد؛ منتظری، علی؛ غروی، سید محمد. (۱۳۸۲ش). مکتب‌های روانشناسی و نقد آن، (ج. ۱). تهران: سمت.
 ۱۱. شولتس، دوآن. (۱۳۹۹ش). روان‌شناسی کمال، (ترجمه گیتی خوش‌دل، ج. ۲۵). تهران: پیکان.
 ۱۲. شجاری، مرتضی. (۱۳۹۴ش). انسان در حکمت صدرایی، (ج. ۱). تهران: دفتر نشر معارف.
 ۱۳. ملاصدرا، محمد بن ابراهیم. (۱۳۶۰ش). اسرار الآیات. تهران: انجمن حکمت و فلسفه.
 ۱۴. ملاصدرا، محمد بن ابراهیم. (۱۳۶۶ش). تفسیر القرآن الکریم، (ج. ۲). قم: بیدار.
 ۱۵. ملاصدرا، محمد بن ابراهیم. (۱۹۸۱م). الحکمة المتعالیة فی الأسفار العقلیة الأربعة، (ج. ۳). تهران: بنیاد حکمت اسلامی صدرا.
 ۱۶. ملاصدرا، محمد بن ابراهیم. (۱۳۶۱ش). العرشية. تهران: مولی.
 ۱۷. ملاصدرا، محمد بن ابراهیم. (۱۴۲۲ق). شرح رسالة اثیریة، (ج. ۱). بیروت: مؤسسة التاریخ العربی.
 ۱۸. ملاصدرا، محمد بن ابراهیم. (۱۳۸۱ش). کسر أصنام الجاهلیة، (ج. ۱). تهران: بنیاد حکمت اسلامی صدرا.
 ۱۹. ملاصدرا، محمد بن ابراهیم. (۱۳۵۴ش). المبدأ و المعاد، (ج. ۱). تهران: انجمن حکمت و فلسفه ایران.
 ۲۰. ملاصدرا، محمد بن ابراهیم. (۱۳۰۲ش). مجموعه الرسائل التسعة، (ج. ۱). تهران: مصطفوی.

۲۱. ملاصدرا، محمد بن ابراهیم. (۱۴۲۰ق). **مجموعه رسائل فلسفی صدرالمتألهین**. (ج. ۲). تهران: انجمن حکمت و فلسفه ایران.
۲۲. ملاصدرا، محمد بن ابراهیم. (۱۳۷۸ش). **المظاهر الإلهية في أسرار العلوم الكمالية**. (ج. ۱). تهران: بنیاد حکمت اسلامی صدرا.
۲۳. ملاصدرا، محمد بن ابراهیم. (۱۳۶۳ش). **مفاتيح الغيب**. (ج. ۱). تهران: بنیاد حکمت اسلامی صدرا.
۲۴. فارابی، ابونصر. (۱۹۹۵م). **آراء أهل المدينة الفاضلة و مضاداتها**. بیروت: مکتبه الهلال.
۲۵. گندمی نصرآبادی، رضا. (۱۳۹۷ش). بررسی چستی فلسفه تطبیقی. **آینه معرفت**، ۱۸ (۳)، ۷۱-۸۶.
۲۶. لاندین، رابرت ویلیام. (۱۳۹۵ش). **نظریه‌ها و نظام‌های روان‌شناسی**. (ترجمه یحیی سید محمدی. ج. ۱۱). تهران: ویرایش..
۲۷. مزلو، آبراهام. (۱۳۷۴ش). **انگیزش و شخصیت**. (ترجمه احمد رضوانی). مشهد: آستان قدس رضوی.
۲۸. مزلو، آبراهام. (۱۳۶۸ش). **روان‌شناسی شخصیت سالم**. (ترجمه شیوا رویگران). تهران: هدف.
۲۹. میری، سید محمد حسین؛ خادمی افضل، فضل‌الله (۱۳۹۸ش). بررسی و نقد دیدگاه آبراهام مزلو در مورد خودشکوفایی با تأکید بر منابع اسلامی. **مطالعات تطبیقی قرآن پژوهی**، ۴ (۷)، ۵۷-۷۸.
۳۰. ولف، دیوید. ام. (۱۳۸۶ش). **روان‌شناسی دین**. (ترجمه محمد دهقانی). تهران: رشد.
۳۱. هرگنهان، بی. آر. (۱۳۹۴ش). **تاریخ روان‌شناسی**. (ترجمه یحیی سید محمدی). تهران: ارسباران.
32. Maslow, Abraham h. (1943). A Theory of Human Motivation. *Psychological Review*, 50, 370-396.
33. Maslow, Abraham h. (1970). *Motivation and personality*. Reprinted from the English Edition by Harper & Row, Publishers.
34. Maslow, Abraham h. (1968). *Toward a psychology of being*. M. H. Hall. Conversation with Abraham H. Maslow. *Psychology Today*, 2. P.
35. VandenBos, Gary R. (2015). *APA dictionary of psychology*. Washington: D.C, American Psychological Association.

Resources

The Holy Qur'ān. (n.d.).

1. Al-Fārābī, A. N. (1995). *Ārā' ahl al-madīnah al-fāḍilah wa muqāddātihā* (The opinions of the inhabitants of the virtuous city and their opposites). Beirut: Maktabat al-Hilāl. [In Arabic]
2. Āzarbāyjānī, M. (2011). Ma'nā-ye zendegī dar revāyat-e ḥekmat (The meaning of life in the narrative of wisdom). *Isrā'*, 4(1/9), 117–130. [In Persian]
3. Gandomī Naṣrābādī, R. (2018). Barrasī-ye māhiyyat-e falsafeh-ye taṭbīqī (Investigating the nature of comparative philosophy). *Āyīneh-ye Ma'refat*, 18(3). [In Persian]
4. Hergenbahn, B. R. (2015). *Tārīkh-e ravān-shenāsī* (History of psychology) (Y. Sayyid Muḥammadī, Trans.; 11th ed.). Tehran: Arasbārān. [In Persian]
5. Ibn Sīnā (Avicenna), H. ibn 'A. (1983). *Al-Shifā': al-Ṭabī'iyyāt* (The healing: Natural sciences) (2nd ed.). Qom: Mar'ashī. [In Arabic]
6. Jawādī Āmulī, 'A. (2014a). *Raḥīq-e makhtūm* (Sealed nectar) (Vol. 1, 1st ed.). Qom: Isrā'. [In Persian]
7. Jawādī Āmulī, 'A. (2014b). *Raḥīq-e makhtūm* (Sealed nectar) (Vol. 31, 1st ed.). Qom: Isrā'. [In Persian]
8. Jawādī Āmulī, 'A. (2014c). *Raḥīq-e makhtūm* (Sealed nectar) (Vol. 33, 1st ed.). Qom: Isrā'. [In Persian]
9. Jawādī Āmulī, 'A. (2014d). *Ṣūrat va sīrat-e ensān dar Qur'ān* (The form and character of man in the Qur'ān) (1st ed.). Qom: Isrā'. [In Persian]
10. Khosrowpanāh, 'A. al-Ḥ. (2016). *Ensān-shenāsī-ye Eslāmī* (Islamic anthropology) (1st ed.). Qom: Daftar-e Nashr-e Ma'āref. [In Persian]
11. Landin, R. W. (2016). *Naẓariyyeh-hā va neẓām-hā-ye ravān-shenāsī* (Theories and systems of psychology) (Y. Sayyid Muḥammadī, Trans.; 11th ed.). Tehran: Vīrāyesh. [In Persian]
12. Maslow, A. H. (1943). A theory of human motivation. *Psychological Review*, 50, 370–396.
13. Maslow, A. H. (1968). *Toward a psychology of being*. M. H. Hall, Conversation with Abraham H. Maslow. Psychology Today, 2.
14. Maslow, A. H. (1970). *Motivation and personality*. Harper & Row.
15. Maslow, A. H. (1989). *Ravān-shenāsī-ye shakhṣeyyat-e sālem* (Psychology of the healthy personality) (Sh. Rūygarān, Trans.). Tehran: Hadaf. [In Persian]

16. Maslow, A. H. (1995). *Angīzesh va shakhsīyyat* (Motivation and personality) (A. Rezvānī, Trans.). Mashhad: Āstān-e Quds-e Raḍawī. [In Persian]
17. Mīrī, S. M. H., & Khādemī Afzāl, F. (2019). Barrasī va naqd-e dīdgāh-e Abraham Maslow darbāreh-ye khudshekūfā'ī bā tākīd bar manābe'-e Eslāmī (Review and critique of Abraham Maslow's view on self-actualisation with emphasis on Islamic sources). *Muṭāle'āt-e Taṭbīqī-ye Qur'ān*, 4(7). [In Persian]
18. Ṣadr al-Dīn Shīrāzī (Mullā Ṣadrā), M. ibn I. (1923). *Majmū'at al-rasā'il al-tis'ah* (The collection of nine treatises) (1st ed.). Tehran: Muṣṭafawī. [In Arabic]
19. Ṣadr al-Dīn Shīrāzī (Mullā Ṣadrā), M. ibn I. (1975). *Al-Mabdā wa al-ma'ād* (The origin and the return) (1st ed.). Tehran: Anjuman-e Shāhanshāhī-ye Falsafeh-ye Īrān. [In Arabic]
20. Ṣadr al-Dīn Shīrāzī (Mullā Ṣadrā), M. ibn I. (1981a). *Al-Hikmah al-muta'āliyah fī al-asfār al-'aqliyah al-arba'ah* (The transcendent philosophy in the four intellectual journeys) (Vol. 1, 3rd ed.). Tehran: Bunyād-e Ḥekmat-e Eslāmī-ye Ṣadrā. [In Arabic]
21. Ṣadr al-Dīn Shīrāzī (Mullā Ṣadrā), M. ibn I. (1981b). *Al-Hikmah al-muta'āliyah fī al-asfār al-'aqliyah al-arba'ah* (The transcendent philosophy in the four intellectual journeys) (Vol. 8, 3rd ed.). Tehran: Bunyād-e Ḥekmat-e Eslāmī-ye Ṣadrā. [In Arabic]
22. Ṣadr al-Dīn Shīrāzī (Mullā Ṣadrā), M. ibn I. (1981c). *Asrār al-āyāt* (The secrets of the verses). Tehran: Anjuman-e Shāhanshāhī-ye Falsafeh-ye Īrān. [In Arabic]
23. Ṣadr al-Dīn Shīrāzī (Mullā Ṣadrā), M. ibn I. (1984). *Mafātīḥ al-ghayb* (Keys to the unseen) (1st ed.). Tehran: Bunyād-e Ḥekmat-e Eslāmī-ye Ṣadrā. [In Arabic]
24. Ṣadr al-Dīn Shīrāzī (Mullā Ṣadrā), M. ibn I. (1999). *Majmū'at rasā'il-i falsafī-yi Ṣadr al-Muta'allihīn* (The collection of philosophical treatises of Ṣadr al-Muta'allihīn) (2nd ed.). Tehran: Anjuman-e Shāhanshāhī-ye Falsafeh-ye Īrān. [In Arabic]
25. Ṣadr al-Dīn Shīrāzī (Mullā Ṣadrā), M. ibn I. (2002a). *Al-Maẓāhir al-ilāhiyyah fī asrār al-'ulūm al-kamāliyyah* (The divine manifestations in the secrets of the perfecting sciences) (1st ed.). Tehran: Bunyād-e Ḥekmat-e Eslāmī-ye Ṣadrā. [In Arabic]
26. Ṣadr al-Dīn Shīrāzī (Mullā Ṣadrā), M. ibn I. (2002b). *Kasr aṣnām al-jāhiliyyah* (The breaking of the idols of ignorance) (1st ed.). Tehran: Bunyād-e Ḥekmat-e Eslāmī-ye Ṣadrā. [In Arabic]
27. Ṣadr al-Dīn Shīrāzī (Mullā Ṣadrā), M. ibn I. (2002c). *Sharḥ Risālat Anbīriyyah* (Commentary on the Anbīrian treatise) (1st ed.). Beirut: Mu'assasat al-Tārīkh al-'Arabī. [In Arabic]

28. Schultz, D., & Schultz, S. E. (2020). *Ravān-shenāsī-ye kamāl* (Psychology of perfection) (G. Khūshdil, Trans.; 25th ed.). Tehran: Peykān. [In Persian]
29. Shajari, M. (2015). *Ensān dar hekmat-e Šadrāī* (The human being in Šadrian wisdom) (1st ed.). Tehran: Daftar-e Nashr-e Ma'āref. [In Persian]
30. Shokrkon, H., Barādarān Rafī'i, 'A. M., Muntaẓirī, 'A., & Gharawī, S. M. (2003). *Maktab-hā-ye ravān-shenāsī va naqd-e ān* (Schools of psychology and its critique) (Vol. 1). Tehran: SAMT. [In Persian]
31. VandenBos, G. R. (2015). *APA dictionary of psychology*. American Psychological Association.
32. Wolf, D. M. (2007). *Ravān-shenāsī-ye dīn* (Psychology of religion) (M. Dihqānī, Trans.). Tehran: Rushd. [In Persian]